

İNSANŞUNASLIQ-ЧЕЛОВЕКОВЕДЕНИЕ

Babayev Elvin Əliyər oğlu⁶⁹

ÇİN MƏDƏNİYYƏTİNİN QƏDİM TÜRK LƏRİN İNANC SİSTEMİNƏ TƏSİRLƏRİ

Çin mədəniyyətinin türk inanc sistemində ciddi şəkildə təsiri olmuş dinlərdən başlıcası taoizmdir. Qurucusu Lao-tse idi. Bir saray məmuru olan Lao-tse ömrünün axırlarında güşənişin olmuş və həyatını hikmətə həsr etmişdir. Hətta Çin mənbələrində onun Türkiyəyə getdiyi, Maninin ulu babası olduğu fikri də yer alır. [3, s.20] Çinli bir filosof, taoizmin banisi Lao-tsenin həyatı haqqında geniş məlumat yoxdur. Onun əfsanəvi həyatı haqqında ilk dəfə e. ə. 100-cü ilə yaxın Tzjen tərəfindən yazılmış, Çinin tarixi “Che Ki”də məlumat verilmişdir. Lao-Tszunun Xanonda dünyaya gəldiyi bildirilir. Əsl adı Li Tandır (Lao-Tan). Lao-tse ona verilən ləqəbdir, mənası “qoca alim” deməkdir. Uzun ömür sürdüyü qeyd olunur. Çu sarayında arxivdə işləmiş, Konfutsi ilə eyni əsrdə yaşamışdır. Hətta ikisinin bir-biri ilə görüşdüyü bildirilir. Lao-Tzu ilə Konfusunun bir-biri ilə görüşməsi çox böyük bir hadisə hesab edilir. Onlar bir-biri ilə görüşdükdə Lao-tzu qocalmış, Kofusi isə gənc bir alim olmuşdur. Dəqiq olaraq nə vaxt öldüyü bilinməsə də haradansa 80 yaşa kimi yaşamış olduğu qəbul olunur. [7, s.73].

Taoizmin kitabı “Tao te çing” (həqiqət və fəzilət kitabı) adlanır. Amma bu əsərin Lao-tseyə aid olmadığı aydındır. 81 fəsildən və 5 min kəlmədən ibarət kitab, ümumiyyətlə, Tao və Tedən bəhs edir. Hər iki termin siyasi, sosial, metafizik və əxlaq düsturlarını ifadə edir. Hərfi mənada Tao “yol, həqiqət, üsul və doğru yol”, məcazi mənada isə “kainatın əvvəli” deməkdir. Te isə “fəzilət, kamal, güdrət” mənalarına gəlir. Te, əslində, Taonun insandakı təzahürüdür. [3, s.20] Bu kitab hal-hazırda kimi bütün taoist düşüncələrin mənşəyi hesab olunur və taonun nə olduğu haqqında məlumat verir. Dərk edilməsi olduqca çətin olan bu kitab, Çinin böyük klassikləri arasında yer alır. Bir çox elm adamı, “Tao te king”i qərb dillərinə tərcümə etməyə çalışsa da buna müvəffəq olmayıb. Hətta kitabın adı belə dəqiq tərcümə olunmayıb. [7, s.47] Hər bir tərcüməçi kitabın adını müxtəlif formada verir. Bu kiçik kitabın sirri ən qədim mistisizm (fövqəltəbii, ilahi, gizli bir qüvvəyə inanışı əks etdirən dini-idealist dünyagörüşü) nümunəsi olmaqla əlaqələndirilir. Lao-tzu, bu kitabında mistik ifadə və təsəvvürlərə öz ana dilində ilk dəfə bir forma verməyə çalışıb. Buna görə də seçmiş olduğu təbirlər, göstərdiyi simvollar aydın deyil qeyri-müəyyəndir.

Taoizm bəzi cəhətlərinə görə naturist (təbiət) inanc formasıdır. Kainatda əbədi nizam anlayışının olduğunu iddia edən taoizmin yaşanan hər şeyin bu nizamın ifadəsi olduğuna inanır. Tao hər şeyin əvvəli olan birdir. Bir olandan dünya yaranır və beləcə, yanq-yinq deyilən dualist prinsip əmələ gəlir. İkilikdən isə çoxluq zühur edir. Yanq-kişi və göyü, yinq isə dişi və yeri ifadə edirdi. Bunlar əks qütb olsa da zidd deyillər və vəhdət təşkil edirdilər. Taoizmi qədim türk inanc sistemində yaxınlaşdırın əsas prinsip də bu anlayışdır. Taoizmin əsas prinsipi ölümsüzlüyə çatmaqdır. Təməl prinsiplərinə görə, İslam panteizminə (vəhdəti-vücut) oxşayan taoizm sufi məktəblərinə dərin təsir etmişdir. Taoizmin bəzi prinsipləri türklər vasitəsilə İslam təsəvvürünə daxil olmuşdur. Hətta hikmət axtaran tao dərivşləri şaman kimliyinin yaranmasında da təsirli olmuşdular. Taoizmin İslam sufi təfəkkürünə təsir edən ən mühüm prinsipi “kamil insan” (ənəl-həq) anlayışıdır. Hürufilikdə bu anlayış özünün ən ideal şəklini almışdır. [3, s.20]

Lao-tzunun 80 ildən çox yaşadığı bilinməsə də, nə vaxt vəfat etdiyi dəqiq bilinmir. Onun vəfatından sonrakı dövürdə taoizmin tarixi də qaranlıqdır. Taoizmin nisbətən sonrakı vaxtlardakı inkişafını Lao-tzuda sonra gələn və taoizm haqqında məlumatlar verən müəlliflərin sayəsində qismən öyrənmək mümkün olmuşdur.

Lao-tzu təliminin əsasını mistik bir panteizm təşkil edir. Bu din Tao anlayışının üstündə təşəkkül tapmışdır. Tao dünyanı idarə edən səbəbdir. İnsan onu bilməlidir. Tao dünyadan əvvəl olan yaradıcı prinsipdir. O, gözəgörünməz, eşidilməz və dərk edilməzdir. O, əzəli və əbədidir, öz-özlüyündə vardır, hər şeydə hazır-amadadır. O, heç cür təsvir edilməz. Hər şeyin təməli odur. O, yoxluq deyil. Təbiət və kainatın mövcudluğu onun sayəsindədir. Hər şeyin arxasında və kökündə o vardır. Hər şeyi yaradıb qidalandıran odur. Bunun üçün də bəzi vaxtlar tao “ana” kimi adlandırılır. Çünki hər şey ondan yaranır. Taoizmə görə kainat mövcud olan ilə mövcud olmayan birləşmələrindən meydana çıxmışdır. Taoizmin son qayəsi ölümsüzlüyə nail olmaqdır. Hər şeyin yaradıcısı olan Taonun heç bir şeyə ehtiyacı yoxdur. [4, s.69] Qeyd olunmalıdır ki, İslamda da “Əsmaül Hüsna” ya daxil olan adlardan biri “Saməd”dir ki, bu da Allahın heçnəyə möhtac olmaması sifətinin göstəricisidir.

Taoizmdəki anlayışa görə Taodan bir dünyaya gələr, birdən də iki:- Yin və Yang; ikidən də üç:- Yin, yang və nəfəs; üçdən də kainat. Tao yerin və göyün mənşəyi, yaradan, həmçinin də yaşadan prinsipdir. Hər şeyi yaradan taonun heç nəyə ehtiyacı yoxdur. Başqa qüvvələrlə rəqabət aparmır. Bilavasitə insanlar da, tao kimi rəqabət və tamahdan uzaq olarsa, yaxşı bir yaşayışa malik olurlar. [5, s.85].

Bəzi din tarixçilərinə görə Taoizm, bir inanc sistemindən daha çox fəlsəfi bir cərəyandır. Yaşamaq üçün prinsipial olmaq lazımdır. Bunun metodu isə, gimnastika, pəhriz, tənəffüs etməyə nəzarət kimi şeylərdir. Taoizmdə meditasiya (təfəkkürə dalma) çox əhəmiyyətlidir. Lakin bu buddizmin təsiri altında deyil. Meditasiya bir daxili müvazinət yoludur. [4, s.69]

Taoizm, fərdi bir qurtuluş yolu təlqin edir. Batini (daxili) ünsürlər dinə hakimdir. Taoist panteonda “ölümsüzlər” diqqətçəlbədir. Bunlar hörmət bəslənilən əzizlər qrupudur. Taoizmdə ölümsüz olaraq qəbul olunanların siyahısının bir sonu yoxdur. Qəhrəmanlar və tarixi şəxsiyyətlər də bu siyahıya daxildirlər. Yaradılış məfhumu Dao və yaxud da Tao ilə müəyyənləşdirilib. Dao, Çin dilində yol, prinsip mənalarını verir. Həmçinin dünyanın nizamı və yaradılış müddəti deməkdir. Dünyanın bu görünməz prinsipinə birbaşa çatmaq mümkün deyil. Lakin on bir varlıq arasında o mövcuddur.

⁶⁹Bakı Dövlət Universitetinin “İslamşünaslıq” ETM-nin elmi işçisi.

Hər varlıq Taonun təsiri ilə meydana gəlir. Bu dinin özünəməxsus dini qrupları və ayinləri mövcuddur. Taoizmin sehbazları, rahibləri, rahibələri və dini liderləri vardır. Özlərinə xas ayinləri və bu ayinlərin də özünəməxsus qədim bir ənənəsi vardır. Yazda od yandırmaq çox mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bahar bayramında od yandırılır, taoist rahiblər yarımçıpaq vəziyyətdə odun içinə düyü və duz atıb, ayaqyalın vəziyyətdə qaçaraq odun üstündən tullanırlar. [5, s.35]

Taoizm, bir neçə əsr sonra buddizmin təsiri altında kilsə halına gəlmişdir. Lao Tszuya görə dünyadakı bütün pisliklər və ehtiraslar öyrənilən şeylərdən meydana çıxır. Bunun üçün də insan, ehtirasları oyadan şeyləri öyrənməkdənsə, öz-özünə qulaq asmalı, özünü öyrənməyə (kəşf etməyə) çalışmalıdır. Belə olduqda o, əzəli kamilliyə nail ola bilər. Taoistlərin evlərində bir çox ilahlar (tanrılar, bütələr) vardır. İlahların təsvir olunmuş şəkilləri, evlərin böyük qapılarının önündə olan açıq bir şkafor içinə yerləşdirilir. Taoist din adamları Lao Tszunun yolu ilə gedə bilmək üçün evlənmirlər. İnzivaya çəkilərək (güşənişin olaraq) təfəkkürlə vaxt keçirirlər. Başda Çin olmaqla Tayvan, Yaponiya, Koreya və Amerika kimi ölkələrdə yaşayan 100 milyona yaxın taoist dünya əhalisinin 1, 5 faizini təşkil edir.

Türklər arasında 5-ci əsrdən etibarən taoizmə maraq artmağa başladı. Göytürk dövləti 6-cı əsrdə yaransa da ondan əvvəl bu torpaqlarda digər türk sülalələri hakim idilər. Bunlardan biri də Tabqaçlar idi. 5-ci əsrdə taoçuların ustası Çien-çi Tabqaç sarayına gədi. Onun davranışı, elmi və alicənablığı Tabqaç vəliəhdi Toba Tai-vuya dərindən təsir etdi. O taoizmin tərəfdarına çevrildi. Taoizmi imperiya ərazisində sərbəst təbliğat aparən dinlər cərgəsinə daxil etdi. Taoizm qısa müddətdə konfutsi inancına tapınan Cənubi Çin, buddist hunlar, Göy Tanrı inancına sahib abarlar arasında Tabqaç dövlətinin əsas ideologiyasına çevrildi. Üstünlüyü əldən çıxartmaq istəməyən buddistlər taoçulara qarşı kəskin rəqabətə başladılar. [2, s.125] Bələliklə nümunəvi tao ustanının sayəsində rəğbət qazanan taoizm dini təbliğat müstəqilliyi qazanaraq türklər arasında yayılmağa başladı. Çində isə ilk olaraq əsasən kəndlilər bu dini qəbul etmişdirlər.

Tabqaç xaqanı hakimiyyətinin ilk illərində dinlərarası rəqabətdə tərəfsiz olduğunu göstərsə də, sonrakı proseslər onun mövqeyini dəyişmişdir. Bələki, o, öz ölkəsində böyük bir tao məbədinin tikilməsini əmr etdi. Taoist rahiblər isə xaqanın bu himayəsindən sui istifadə edərək digər dinləri zərərsizləşdirməyə başladılar. İlk addım olaraq şamanizmi "bütperəst və fəlcilik inancı" elan etdilər və 440-cü ildə xaqanın çıxartdığı fərmanla kamları (Şaman rahibləri "kam" və ya "qam" adlanırdı. Bu sözə "Kitabi Dəqə Qorqud" da da rast gəlinir. Bamsı Beyrəyin atasının adı- Kam Bərə, Qam Bərə. [7, s.49]) qətlə yetirdilər. Bir müddət sonra budda inancına sahib rahiblər də həmin aqibətlə üzləşdilər. [2, s.125] İlk olaraq şamanları özlərinə rəqib görmələrindən dolayı onların qətlinə səbəb olmaları şamanizmin həmin dövrdəki təsirindən xəbər verir. Bütün maneələrdən sonra dövlət siyasəti taoistinancın təsiri altına düşdü.

Göytürk xaqan ailəsinin yaşadığı Şərqi Türkiyədə 4-cü 5-ci əsrlərə aid, çincə Pianq-lianq adlanan bölgədə taoist bir məbəd yerləşirdi. Hətta Göytürk xaqanı Bumının bu inanc sistemi ilə yaxından maraqlandığı da qeyd edilir. [3, s.20] Onu da qeyd etmək gərəkdir ki, Göytürk dövlətinin qurulması, müstəqillik əldə etməsi Bumın (Muğan) xaqanın adıyla bağlıdır. Bələki, o, 552-ci ildə Juan-juanlar (avarlar- Avar adı xazar, tatar, bulqar, suvar tayfalarının adı ilə bir sırada qədim türk etnosu sayılmaqdadır. Avarların adı qədim Orxon yazılarında apar şəklində işlədilmişdir, deyə Avropalı türkoloq Menges qeyd edir. Qədim rus mənbələrində "Avarlar öz silahları ilə məşhurdur" deyə rast gəlinir. Bu güclü tayfa Avropaya belə səs salmış; döyüşkən, qənimətçil juanlara avarlar demişlər. Elmi fikir aləmində qədim və güclü tayfa olan Avarlar-Aparlar (Abarlar, abazlar) hun tayfa ittifaqına daxil olduqları, tarixən Don, Dunay və Xəzər boylarında məskun olmaları ilə, sonralar Bulqar, Xəzər və Peçeneqlərlə ittifaqa girməklə, onlar arasında nüfuza malik yer tutan qədim türk tayfası kimi xarakterizə olunur. [6, s.28]) üzərində qazandığı qələbədən sonra "El Xaqanı" ünvanını alaraq rəsmən dövləti qurmuş oldu. [1, s.18]

Ədəbiyyat:

1. Ahmet Taşağıl, Gök-Türklər, 1-ci cild, s.18
2. Əkbər Nəcəf, Hun Məilliyi, Bakı, 2015, s.125.
3. Əkbər Nəcəf, İnanc yaddaşı, s.20-21.
4. Günay Tümer, Abdurrahman Küçük, Dinlər Tarixi, Ankara, 2002, s.69
5. İbrahim Kafesoğlu, Asya Türk dövlətləri, Türk dünyası, I cild, ikinci baskı, Ankara 1992, s.35.
6. Türk Kitabı-unudulan tarix və dəyişdirilən adlar, Qafqaz Universiteti-Qafqaz Araşdırmaları İnstitutu elmi heyəti, Bakı, 2009, s.28.
7. Yaşar Kalafat, Doğu Anadolu da Eski Türk İnançlarının İzleri, Ankara 1990, s.47.
8. Yaşar Kalafat, Türk Kültürlü Halklarda Türk Halk İnançları-Dedem Korkut-Daş Oğuz Elləri, Ankara, 2008, s.49.

Açar sözlər: türk, din, mədəniyyət, taoizm, çin.

Key words: turk, religion, culture, taoism, chinese.

Ключевые слова: тюрки, религия, культура, даосизм, китаи.

Çin Mədəniyyətinin Qədim Türklərin İnanc Sistemində Təsirləri Xülasə

Taoizm ilk dəfə Çində ortaya çıxmış bir dindir. Türklər arasında 5-ci əsrdən etibarən taoizmə maraq artmağa başladı. Lao-tzu təliminin əsasını mistik bir panteizm təşkil edir. Bu din Tao anlayışının üstündə təşəkkül tapmışdır. Tao dünyanı idarə edən səbəbdir. İnsan onu bilməlidir. Tao dünyadan əvvəl olan yaradıcı prinsipdir. O, gözəgörünməz, eşidilməz və dərkənməzdir. Göytürk xaqan ailəsinin yaşadığı Şərqi Türkiyədə 4-cü 5-ci əsrlərə aid, çincə Pianq-lianq adlanan bölgədə taoist bir məbəd yerləşirdi. Hətta Göytürk xaqanı Bumının bu inanc sistemi ilə yaxından maraqlandığı qeyd edilir.

IMPACT OF CHINA CULTURE IN TURKISH ANCIENT BELIEF SYSTEM

Summary

Taoism is a religion that first emerged in China. Since the 5th century, interest in Taoism began to increase among the Turks. The basis of Lao-Tzu's teaching is a mystical pantheism. This religion is based on the Tao concept. Tao is the reason that rules the world. Man must know it. Tao is the creative principle that precedes the world. He is invisible, inaudible and inscrutable. In East Turkestan, where the Goyturk's Khagan family lived, there was a Taoist temple about the 4th and 5th centuries, in the region called in China as Piang-Liang. Even it is noted that Goyturk's Khagan Bumin closely interested in this belief system.

ВЛИЯНИЕ КИТАЙСКОЙ КУЛЬТУРЫ В ДРЕВНЮЮ СИСТЕМУ ВЕРЫ ТУРКОВ

Резюме

Даосизм является религией, которая возникла впервые в Китае. С пятого века среди турок начал увеличиваться интерес к даосизму. Основой учения Лао-цзы является мистический пантеизм. Это религия была сформирована на понятии Дао. Дао причина править миром. Человек должен знать его. Дао творческий принцип до начала мира. Он невидим, неразборчив и неисповедим. В восточном Туркестане, в так называемом на китайском Пианг-Линг месте, где жил Гейтюркский каган, был расположен даосский храм четвертого-пятого века. Отмечается, что даже гейтюркский каган Бумин тесно интересовался с этой системой убеждений.

Rəyçi: akademik Vasim Məmmədaliyev